

Вакуленко В. Ф.,

Луганський державний інститут культури і мистецтв, м. Луганськ

ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ЗНАКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Дослідження спрямоване на виявлення ролі слів іншомовного походження в мовній картині світу українців, простежено динаміку семантики давнозапозичених слів. Встановлено внутрішню форму слів-імен концептів, для чого здійснено етимологічні розвідки із залученням різних джерел. Розкрито процеси концептуалізації із залученням даних фразеології як ілюстративного матеріалу.

Ключові слова: лексична парадигма, концепт, сема, символ-антонім, символ-синонім, макроконцепт, мікроконцепт.

The research is directed on discovering the role of the borrowed words and their place in the language world image of Ukrainians. The changes in semantics of the ancient borrowings are studied. The inner form of the concept names is found out by using etymological data of different resources. The processes of becoming a concept are also studied by taking into account the idiomatic material, which was used as illustration.

Key words: lexical paradigm, concept, sem, symbol-antonym, symbol-synonym, macroconcept, microconcept.

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб виявити лексичну парадигму символізму слів давньогрецького походження на матеріалі українських замовлянь, а відтак установити їхнє місце у мовній і концептуальній картинах світу українців. В українській лінгвістиці поняття “картина світу” тлумачать як таке, що “виражає систему понять про сукупність реалій довкілля, це концептуальне утворення, складниками якого виступають концепти” [11, с. 5]. О. В. Барабаш-Ревак говорить про те, що “концептуальна картина – знання про світ – лежить в основі пізнання...” [1, с. 6]. Мовна картина світу – вияв концептуальної картини світу, бо “слово, зорієнтоване на концептуальний простір реальності, стає мовленнєвим виявом певної її [концептуальної картини] фрагмента, актуалізує думку. Мовна картина світу – це сукупність збережених у мовній формі знань про світ, де знакове відображення знаходить система соціальних відносин, оцінок. Усі особливості життя народу вплетені в структуру мови...” [1, с. 6]. Схожого висновку доходить І. І. Рогальська: “відбитком концептуальної картини світу в мові виступає мовна картина світу, якій притаманні лінгвістичні засоби вираження концептів: лексико-семантичні значення, граматичні властивості, словотвірні ознаки, стилістичні характеристики тощо” [11, с. 5]. О. О. Яцкевич пробує найбільш вичерпно визначити поняття “мовна картина світу”: це

“ідеально-матеріальне динамічне утворення, що функціонує в ментальності соціуму й відбиває систему орієнтирів і відношень людини у світі й до світу, мотиви, оцінки, спрямування на пошуки зразка, стереотипу, еталона (аксіологічна функція), сприяє здобуванню й упорядкуванню знань про світ – слугує “місточком” між домовною й концептуальною картинами світу (когнітивна і гносеологічна функції); акумулює в мовних одиницях досвід індивіда й нації (кумулятивна функція); слугує середовищем для комунікації, умовою для створення дискурсу (комунікативна функція); є джерелом збагачення знань про світ” [15, с. 5]. Одиницею чи складником концептуальної картини світу й відповідно мовної картини світу є концепт. Концепт визначають “як сукупність смислів, інтегрованих вихідною ідеєю, закладеною у внутрішній формі слова; редуковане відбиття ракурсів осмислення й переживання цієї ідеї етносвідомістю” [15, с. 5-6]. Таким чином, концепти можна сприймати як певні мовно-психічні утворення, які “акумулюють знання про певний фрагмент дійсності, формуються й містяться у свідомості людини, часто, хоч і не завжди, мають вербальне вираження в мовній картині світу, виступають комплексом культурно-детермінованих уявлень про об’єкти реальності...” [11, с. 5]. Відповідно до двоїстої природи концепту, “представники психолінгвістичного вектора розмежовують психічний і мовний аспекти [у концепті] у такий спосіб: у психіці – це об’єкт ідеальної природи, образ, що втілює певні культурно зумовлені уявлення носія мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, “ідеєю” групи похідних понять, у мові концепт має певне ім’я, оскільки реальність відображається не безпосередньо, а саме через мову” [8, с. 5]. Концепт виступає основним об’єктом дослідження етнолінгвістики й лінгвокультурології, де його розглядають “як опредметнену в мові, усвідомлену мовцем одиницю, ... детерміновану національною культурою. У когнітивній лінгвістиці концепт розглядають у контексті співвідношення поняття і значення” [9, с. 6]. Згідно з таким розумінням, концепт має таке функційне призначення: він “є тією ланкою, що замикає коло когнітивних понять, пронизує всі мисленнєво-мовленнєві рівні й пов’язує їх між собою” [10, с. 5]. Для подальшого дослідження відзначимо такі важливі ознаки концепту: а) зв’язок із внутрішньою формою слова; б) багаторівність смислів чи навіть дискурсів, представлених у культурі й відбитих у мові; в) символічна природа, пов’язаність з символом; г) зв’язок з семантичними полями. Отже, концепт є багаторівневим, комплексним структурованим утворенням. Мовознавці виділяють такі складники будови концепту: “ядро (когнітивно-пропозиційна структура...), створене з іменникових репрезентантів, які втілюють у собі основні значення, не містять додаткових конотативних значень і не викликають візуальних асоціацій; приядерна зона (іменникові репрезентанти-синоніми, що уви-

разнюють додаткові відтінки значення, звужують і уточнюють загальні значення когнітивних дефініцій); периферія (іменникові репрезентанти, що актуалізують асоціативно-образне значення)” [10, с. 6]. Подібну, але не тотожну, структуру під час концептуального аналізу виділяє й Ж.В. Краснобаєва-Чорна, подаючи його алгоритм так: “1) окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексики різних історичних періодів; 2) встановлення периферії концепту за допомогою асоціативного експерименту...”; й 3) “окреслення асоціативно-образного комплексу компонентів” [10, с. 6-7]. Такий підхід до аналізу структури концепту зумовлений субстанціональним розумінням лексичного значення. Адже лексичне значення “можна розчленувати на складники й описати як сукупність ознак”, бо воно “...як форма узагальненого відображення дійсності конкретизується в окремих мовленнєвих актах і є комплексним поєднанням предметної та поняттєвої співвіднесеності слова” [12, с. 5]. Відповідно до мовленнєвих актів і ситуацій спілкування (мовленнєвих жанрів) актуалізують той чи той складник лексичного значення, у чому виявляється сполучуваність лексики з іншими (понятійна відповідність), її конотація. Розуміючи концепт таким чином, аналіз здійснюють, спираючись на схему “семантичних валентностей (агент, об’єкт, статор, адресант тощо). Логічну послідовність аналізу творять парадигматичні (гіпо-гіпероніми, синоніми, антоніми) і синтагматичні зв’язки різних ступенів: I – мовні засоби вираження атрибутів і кількісних характеристик; II – лексико-синтаксична реалізація часопросторових характеристик і семантичних валентностей...; III – текстові єдності номенів на позначення поняття” [1, с. 7]. О. О. Яцкевич виділяє “трикомпонентну когнітивну модель” смислу концепту: “пропозиційний елемент, інтерпретаційне поле та асоціативно-термінальна зона”. Науковець зазначає: “пропозиція містить істинне знання (диктум) та його оцінку суб’єктом (модус). В інтерпретаційному полі базові ідеї переосмислюються крізь призму різних світоглядних позицій, ідеологічних настанов і культурних стереотипів... Асоціативно-термінальна зона є периферійною. Вона забезпечує зовнішній зв’язок з іншими концептами та містить переінтерпретації ядерних ідей у термінах інших понять (образні асоціації, метафори)” [15, с. 6]. Спільним є, таким чином, для всіх дослідників виділення принаймні двох компонентів у структурі концепту: ядра (когнітивно-пропозиційної структури, диктуму й модусу); периферії (асоціативно-термінальної зони, асоціативно-образний комплекс компонентів). Іноді дослідники виокремлюють складники: а) приядерна зона, б) інтерпретаційне поле, які не є тотожними. Якщо поняття приядерна зона – мовознавче, то інтерпретаційне поле – культурологічне (лінгвокультурологічне), семіотичне. Важливим також є виділення парадигматично-синтагматичних зв’язків, у які вступає концепт. Отже,

складники структури концепту (ядро, приядерна зона та периферія) зумовлюють набір семантичних валентностей – відношень, у які вступає концепт, чи ролі, в яких він виступає в культурі.

Для того, щоб з’ясувати роль слів давньогрецького походження в лексичній парадигмі символізму українських замовлянь, слід: 1) виявити регулярні семантичні відношення, в які вступають означені слова; 2) встановити комплекс вербалізаторів цих слів, що означає показати основне лексичне значення, подане у словнику, а також усі складники конотації (синоніми, антоніми, гіпо-гіперонімічні відношення, фраземне значення й етимологію); 3) дослідити, які з запозичених слів концептуалізувалися, якою мірою, які з них є макроконцептами, а які мікроконцептами; 4) вивчити сполучуваність з іншими лексемами, а також простежити, які лексико-семантичні поля вони зачіпають.

Одразу ж зазначимо, що запозичень давньогрецького походження в текстах українських замовлянь небагато: *кит, океан, ангел, архангел, васильок, канат, планетник*. Простежимо, як вони діють у межах цієї фольклорної системи.

Цікавим є концепт КИТ [13, с. 73] у тексті замовлянь. Етимологічні дані говорять тільки про мову-джерело: “...запозичення з середньогрецької мови, сгр. κητος “кит”; етимологічно неясне” [5, Т 2, с. 438]. ВТССУМ подає такі тлумачення слова: “1. Найбільший морський ссавець, схожий на рибу. 2. перен. розм. Про особу, що відіграє дуже важливу роль у якій-небудь галузі, діяльності” [2, с. 538]. Слово КИТ має 10 похідників: *китобій, китобійно-промисловий, китобоєць, китовий, китолов, китоловний, китоловство, китоподібний, китоподібні, китоподібність*. Виділимо семи його значення: 1. “тварина (ссавець)”; 2. “морська істота”; 3. “схожий на рибу”; 4. “важлива особа”. Для міфологічної свідомості, судячи з фольклорних текстів, важливим був периферійний компонент цього концепту – “схожий на рибу”. Це можна підтвердити, проаналізувавши відношення, в які вступає це слово. Лексема КИТ не має епітетів, символу-антоніма. Вживають його разом з постійним локусом – *в океані*. Відзначимо, що слово КИТ має символи-синоніми: *щука, риба*. Саме слово КИТ може виступати з прикладкою *риба: кит-риба*. Таким чином, на українському ґрунті слово КИТ актуалізує периферію семантичного ядра концепту – “схожий на рибу”, що є метафорою, прикладом донаукової, міфологічної картини світу. Так само концепт КИТ пов’язаний з макроконцептами ВОДА, ТВАРИНА, РИБА (тільки у фольклорі), ЛЮДИНА.

Слово ОКЕАН (окіян) [13, с. 98-99] походить з “давньогрецького ὀκεανος – річка, що обтікає землю” [5, Т 4, с. 169]. ВТССУМ так тлумачить це слово: “1. У грецькій міфології: а) бог моря і всієї водної стихії; б) величезна ріка, яка оточує Землю і дає початок усім річкам, джере-

лам. 2. 1. Водний простір, що вкриває більшу частину земної кулі й поділяє суходіл на материки та острови. // Одн. і мн. Одна з чотирьох основних складових частин водного простору, земної кулі, що розділяє материки. 2. чого, який, перен. Про щось безмежне, неосяжне” [2, с. 836]. Слово ОКЕАН має 11 похідників: *океанавт, океанарій, океанаріум, океаніди, океанічний, океанограф, океанографічний, океанографія, океанонім, океанотехніка, океанський*. Символами-синонімами до слова ОКЕАН виступають: *море, ріка, ріка Ордань*. Символом-антонімом є *камінь* чи то *острів Буян*. Так само синонімом до слова *океан* може бути слово *вода* й відповідно антонімом – *земля*. На підставі цього протиставлення висновуємо, що ОКЕАН уживають в текстах замовлянь зі значенням “вода взагалі” й ніколи не вживають у множині. ОКЕАН – це символ ВОДИ, іноді узагальнювальний, збірний, чільний. ОКЕАН не є ані суб’єктом, ані об’єктом, лише іноді подибуємо стійку форму місцевого відмінка однини, яка підкреслює й увиразнює роль цього слова-символа – бути виключно локусом, місцем для *дванадцяти дубів, двох братів, дуба золотокорого, дуба дубнястого*. ОКЕАН вступає в опозиційні відношення з концептом ЗЕМЛЯ, зачіпаючи прилеглі до останнього семантичні поля концепту ДЕРЕВО, корелюючи зі складним концептом ДУБ.

Наявне в текстах замовлянь і похідне від слова *планета* – ПЛАНІТНИК [13, с. 108]. Слово *планета* “через церковнослов’янське посередництво запозичене з грецької мови, пізніше через польське посередництво з латинської, пізніше латинське *planetae* “планета” через латинське *planetae* “планети”, *planetes* “тс” виводиться від грецького *πλανητης* “бродячий, мандрівник...” [5, Т. 4, с. 424.]. Лексичне значення слова: “1. Астроном. 2. Той, хто вгадує майбутнє на підставі розташування й руху зірок, астролог” [2, с. 979]. У народній творчості актуалізовано саме друге значення цього слова, з сеомою “астролог”. У замовляннях слово ПЛАНІТНИК уживають у множині з постійним священним числом *два* й символічною парою – ПЛАНІТНИЦЯ. Символами-синонімами виступають слова *пристритник, пристритниця*, підсилюючи негативну конотацію. Не виявлено постійного епітета до слова ПЛАНІТНИК (ПЛАНІТНИЦЯ). У текстах замовлянь вони вступають у суб’єктні відношення. Зокрема звертаються до них, вони говорять: *ідемо до хрещеного..., вступимо в голову, в зуби, в сімдесят сугавів, костів*. Очевидно, слово ПЛАНІТНИК буде належати до периферії концепту-дискурсу ЗЛО.

Слова АНГЕЛ й АРХАНГЕЛ [13, с. 115, 144] виступають синонімами в текстах замовлянь, походять і запозичені з давньогрецької мови. ВТССУМ так подає значення цих слів: АНГЕЛ – “1. Надприродна істота, посланець, вісник Бога, зображується у вигляді юнака з крилами. 2. чий, перен. Захисник або заступник; охоронець. 3. перен., заст. Про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або

зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне” [2, с. 29]. Лексема має 5 похідників: *ангелочок, ангельський, ангеля, ангелятко, ангеляточко*. У текстах замовлянь актуалізовано декілька сем: “надприродна істота”; “охоронець”. АРХАНГЕЛ словник пояснює як верховного ангела і фіксує один похідник від нього: *архангельський* [2, с. 41]. Характерною особливістю цих концептів є те, що їхні слова-імена вживають у множині (хоча слово АРХАНГЕЛ уживають і в однині з іменем: *Михайл, Гавриїл, Уриїл*), без означення, без синонімів й антонімів (але у фольклорі спостерігаємо протиставлення ангелів чортам, нечистій силі). Тому в українських текстах означені слова розглядаємо як мікроконцепти, які є складниками концепту-дискурсу БОГ в українській культурі.

Етимологія слова-імені концепту ВАСИЛЬОК указує на те, що це запозичення з грецької мови: “βαδύλιχον” [6, Т 1, с. 105]. За ВТССУМ: “1) Кущова трав’яниста рослина з запашними квітками. 2) Квітка цієї рослини” [2, с. 113]. Зафіксовано один похідник від слова ВАСИЛЬОК: *васильковий*. У текстах замовлянь ВАСИЛЬОК є вербалізатором і символом макроконцепту ЛІТО [14, с. 172]. Слово-ім’я ВАСИЛЬОК має символи-синоніми: *житечко, барвіночок* (це слово є запозиченням з латинської мови через германську мову, див. Жайворонок [3, с. 176]) і не має символів-антонімів, уживане у зменшено-пестливій формі однини, виступає об’єктом без чітко вказаного локусу й призначення, яке визначає, очевидно, його символіка і віднесеність до семантичного поля ЛІТО. Для народної свідомості важливим було, імовірно, саме те, що ця квітка – літня, що й зумовило вживання імені концепту в текстах замовлянь і мотивувало символічне значення.

Маловживаним є слово КАНАТ [13, с. 146] у текстах замовлянь. Це включно локус *царя Хана* й *цариці Ханиці*, уживаний у множині з числом із магічним складником сім – *сімсот*. Відзначимо, що КАНАТ (КАНАТИ) є кінцевим локусом, що завершує собою ряд слів-номенів місця: *верба, під вербою сімсот коренів, на вербі сімсот канатів*. ВТССУМ подає одне значення цього слова: “Дуже міцний грубий мотузок із волокна або дроту; лива, кодола” [2, с. 519]. Від цього слова зафіксовано багато похідників: *канатик, канатний, канатник, канатниця, канатовий, канатокрутильник, канатопрядильний, канатопрядильник, канатопрядіння, канатоходець*. Слово є грецьким за походженням: “очевидно, запозичення з новогрецької мови; новогрецьке *канаті* “мотузка” через середньогрецьке *канвата* “тс”. Походить, очевидно, з грецького *канва* – “очерет” [5, Т.2, с. 362.]. Гадаємо, що в замовляннях актуалізовано було саме сему “міцність”, яка й лягла в основу його символізації. Отже, слово КАНАТ (КАНАТИ) входить до семантичного поля концепту-дискурсу МІЦЬ (СИЛА) й концепту-дискурсу МІСЦЕ, заціпаючи також семантичне поле концепту ЦАР.

Невелику кількість фразеологізмів фіксуємо зі словом АНГЕЛ. Біль-

шість ідіомів із цим словом засвідчують розвиток периферійної семи “добра людина” і віддалення від архісеми “охоронець”, яку спостерігали в замовляннях: 1) *ангел на крилах* (невинна людина); 2) *ангел небесний* (про добру людину) [14, с. 26]. Іноді слово АНГЕЛ виступає складником евфемізму: *ангел на крилах спустив* (про народження дитини) [14, с. 26]. Також актуалізовано нову сему – “тиша, спокій”: *ангели літають* [14, с. 26]. Водночас ядерне значення “надприродна істота” спричинює перетинання з концептом-дискурсом СМЕРТЬ: 1) *відправитися до ангелів* (померти); 2) *ангели прилетіли по нього* (помер хто-небудь) [14, с. 26].

Зі словом ВАСИЛЬОК подибуємо лише один фразеологізм: *вже васильками тхне від когось* (хтось скоро помре), який засвідчує цілий обряд, пов’язаний з похованням: “у труну покійникові клали сухі васильки” [14, с. 55].

Не виявлено фразеологізмів зі словами КИТ, ОКЕАН, АРХАНГЕЛ, КАНАТ.

Зіставивши дані, отримані внаслідок аналізу текстів замовлянь, і дані словників різних типів, висновуємо:

1. Слово АНГЕЛ в етнокulturі українців зазнає більшої концептуалізації, ніж його символічна пара АРХАНГЕЛ, яка виявляє себе концептуально непродуктивною, не виходячи за межі символічної системи замовлянь і, припускаємо, суто церковного вжитку. Концепт АНГЕЛ обов’язково входить до концепту-дискурсу БОГ, перетинаючись з семантичним полем концепту-дискурсу СМЕРТЬ.

2. Обмеженим з погляду символізму в межах замовлянь виступає концепт ВАСИЛЬОК. Проте в етнокulturі, як свідчить матеріал фразеології, він є складником багатьох обрядодій, щоразу актуалізуючи нове символічне значення. Концепт ВАСИЛЬОК, входячи до концепту-дискурсу РОСЛИНА, перетинає асоціативне поле концепту-дискурсу СМЕРТЬ.

3. Концепт ОКЕАН не виходить за межі замовлянь, досягаючи в межах саме цього жанру максимуму символізму. Він виступає узагальнювальним символом води й водночас входить до складу концепту-дискурсу ВОДА, вступаючи в опозиційні відношення з концептом-дискурсом ЗЕМЛЯ. Символіка слова-імені ОКЕАН зумовлена його призначенням у текстах замовлянь: місце для ДУБА. Таким чином, концепт ОКЕАН зачіпає й асоціативне поле концепту-дискурсу ДЕРЕВО.

4. Концепт КИТ виявляє свій символізм тільки в межах жанру замовлянь, бо на фразеологічному рівні не дає жодного утворення. Проте в ньому відбито роботу міфологічної свідомості, яка відносить концепт КИТ до концепту-дискурсу РИБА, а не, як це притаманно науковій картині світу, неміфічний, до концепту-дискурсу ТВАРИНА.

5. Не виходить за межі замовлянь і слово ПЛАНЕТНИК, реалізуючи лише в них всі свої символічні можливості, що зумовлено периферійніс-

тю цього вербалізатора концепту-дискурсу ЗЛО.

6. На підставі аналізу слів-імен виділяємо такі концепти: 1) складні концепти – АНГЕЛ, ВАСИЛЬОК; 2) мікроконцепти (слова-символи) ОКЕАН, КИТ, ПЛАНЕТНИК, АРХАНГЕЛ.

Література:

1. Барабаш-Ревак О. В. Мовний образ парубка в українських фольклорних і етнографічних текстах: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Ольга Василівна Барабаш-Ревак. – Львів, 2009. – 20 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси. / В. Жайворонок. – К.: "Довіра", 2007. – 261 с.

4. Знаки української етнокультури: словник-довідник / [авт.-уклад. Жайворонок В. В.]. – К.: "Довіра", 2006. – 703 с.

5. Етимологічний словник української мови: У 7-ми томах. – К., 2003.

6. Этимологический словарь русского языка: В 2-х томах / [авт.-уклад. Преображенский А. Г.]. – М, 1959. – 1284 с.

7. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле "ЖИТТЯ/СМЕРТЬ": національні стереотипи та їх кореляції: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Ірина Борисівна Іванова. – К., 2008. – 19 с.

8. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт "ЖИТТЯ" в українській фраземіці: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Жанна Володимирівна Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

9. Мацьків П. В. Концептосфера *БОГ* в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси: автореферат дисертації ... доктора філологічних наук: 10.02.01 / Петро Васильович Мацьків. – К., 2008. – 36 с.

10. Монахова Т. В. Мова Валерія Шевчука: ключові концепти, корпус, тезаурус: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Тетяна Василівна Монахова. – К., 2008. – 20 с.

11. Рогальська І. І. Флористичні концепти української мовно-художньої картини світу (на матеріалі поетичного мовлення ХХ ст.): автореферат ... кандидата філологічних наук: 10.02.01. / Інна Іванівна Рогальська. – Одеса, 2009. – 18 с.

12. Семашко Т. В. Особливості семантики та функціонування слвіколативів в українській фразеології: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Тетяна Федорівна Семашко. – К., 2008. – 19 с.

13. Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко, передм. і комент. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.: іл.

14. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / [Ужченко В., Ужченко Д.]. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ.: Альма-матер, 2005. – 348 с.

15. Яцкевич О. О. Концепт "ВОЛЯ" в українській мовній картині світу: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Ольга Олександрівна Яцкевич. – Харків, 2009. – 19 с.